

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
دانشگاه تربیت معلم آذربایجان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد
رشته زبان و ادبیات فارسی

تحقیق در دیوان عطار نیشابوری

استاد راهنما:

دکتر یحیی آتش زای

استاد مشاور

دکتر حسین صدقی

پژوهشگر:

محمد علی دانشور

بهمن ماه ۱۳۹۰

تبریز / ایران

چکیده

شیخ فریدالدین محمد بن ابراهیم نیشابوری (۶۱۸-۵۴۰ ه) یکی از شاعران نامی خراسان است که در نیشابور - به روایتی کدکن - متولد شد. عطار علوم زمان خود را فرا گرفت و چنانچه از شعرش بر می آید دیوان های شاعران قبل خود را مطالعه کرده بود. معلومات عطار بر آثارش از جمله دیوان تأثیر فراوان گذاشته است و شاعران بعد او نیز تحت تأثیر شعر او قرار گرفته اند.

یکی از آثار عطار، دیوان - شامل ۸۷۲ غزل، ۳۰ قصیده، ۲ ترکیب بند و ۱ ترجیع بند - است که در سایه آثار برجسته عرفانی او کمتر مورد عنایت ادب دوستان و ادب پژوهان قرار گرفته است. دیوان عطار از لحاظ محتوایی بسیار غنی است اما مهمترین ویژگی آن عشق است، اما عشقی که همراه با درد باشد. اصطلاحات عرفانی، پزشکی، فقهی در دیوان او بیشتر از بقیه علوم به کار رفته است و همچنین توجه زیادی به مفاهیم دینی - آیات، احادیث - داشته است. از اوزان نادر در دیوانش کمتر استفاده کرده است و در استفاده از صنایع بدیعی دچار تکلف نشده است و تنها صنعتی که با بسامد بالا در دیوانش آمده صنعت تکرار است. صورخیال و موسیقی در شعر او پیچیده نیست تا حدی که لفظ و معنی به صورت متعادل در شعر او بکاررفته است.

کلمات کلیدی: عطار، دیوان شعر، عرفان، موسیقی (بیرونی، کناری، درونی و معنوی)

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
ر	چکیده
۱	پیشگفتار
۱	مقدمه
۲	شهرت عطار
۲	زادگاه عطار
۳	تولد و وفات
۴	دیوان عطار
۵	آثار عطار
۶	ویژگی سبکی
۱۰	عطار و شاعران قبل او
۲۰	عطار و شاعران بعد او
۲۱	فصل اول: درون مایه دیوان عطار
۲۲	۱-۱- درون گرایبی عطار
۲۷	۲-۱- عشق
۳۰	۱-۲-۱- عشق و درد
	۲-۲-۱- عشق و فنا

- ۳۱ ۱-۲-۳- عشق و سوختن
- ۳۲ ۱-۳- حیرت
- ۳۳ ۱-۳-۱- ذره و آفتاب
- ۳۳ ۱-۱-۳-۱- ذره صفت بودن خورشید
- ۳۴ ۱-۳-۲- گوی و چوگان
- ۳۴ ۱-۳-۳- فلک یا چرخ گردان
- ۳۵ ۱-۳-۴- مرغ
- ۳۵ ۱-۳-۵- ماهی
- ۳۵ ۱-۴- فنا
- ۳۷ ۱-۵- دنیا
- ۳۸ ۱-۵-۱- بی ارزشی دنیا
- ۳۸ ۱-۵-۲- بی توجهی به دنیا
- ۳۹ ۱-۵-۳- جفا کاری دنیا
- ۳۹ ۱-۵-۴- جهان بی وفاست
- ۴۰ ۱-۵-۵- فانی بودن جهان
- ۴۰ ۱-۶- غنیمت شمردن فرصت
- ۴۱ ۱-۷- جبرگرایی
- ۴۲ ۱-۸- قبض
- ۴۳ ۱-۹- تعلقات دنیوی

۴۳ ۱۰-۱- دین
۴۴ ۱۱-۱- انسان کامل
۴۵ ۱-۱۱-۱- ویژگی های انسان کامل در عرفان نظری از نظر عطار
۴۵ ۱-۱۱-۱- آینه حق
۴۶ ۲-۱-۱۱-۱- عالم اکبر
۴۶ ۳-۱-۱۱-۱- منشأ ظهور عالم
۴۷ ۴-۱-۱۱-۱- جامع اسماء الهی
۴۹ ۵-۱-۱۱-۱- صاحب علم لدنی
۴۹ ۶-۱-۱۱-۱- ولایت تکوینی
۴۹ ۱-۶-۱-۱۱-۱- اکسیر حیات
۵۰ ۲-۶-۱-۱۱-۱- تصرف در زمان
۵۰ ۷-۱-۱۱-۱- بی نشان بودن
۵۰ ۱-۷-۱-۱۱-۱- بی نقشی
۵۱ ۲-۷-۱-۱۱-۱- غربت و ناشناخته بودن
۵۱ ۸-۱-۱۱-۱- ساقی جان
۵۲ ۲-۱۱-۱- ویژگی های انسان کامل در عرفان عملی از نظر عطار
۵۲ ۱-۲-۱۱-۱- پایبندی به شریعت
۵۳ ۲-۲-۱۱-۱- تهذیب نفس
۵۴ ۱-۲-۲-۱۱-۱- بدگمانی و سوء ظن به نفس

- ۵۴ ۱-۱۱-۲-۲-۲-۲ راه‌های تهذیب نفس
- ۵۴ ۱-۱۱-۲-۲-۲-۱ جوع
- ۵۵ ۱-۱۱-۲-۲-۲-۲ خاموشی
- ۵۵ دلایل تأکید بر خاموشی
- ۵۵ ۱-۱۱-۲-۲-۲-۱ آگاهی از اسرار باطن
- ۱-۱۱-۲-۲-۲-۲ عدم درک سخنان عرفا از سوی
- ۵۵ مردم عامی
- ۵۶ ۱-۱۱-۲-۲-۲-۳ انس دم زدن با حق
- ۱-۱۱-۲-۲-۲-۴ ضعف و ناتوانی آدمی در شناخت
- ۵۶ اسرار الهی
- ۵۶ ۱-۱۱-۲-۲-۲-۵ دیدار حق
- ۵۷ ۱-۱۱-۲-۲-۲-۶ خاموشی عاشق
- ۵۷ ۱-۱۱-۲-۲-۲-۳ شب زنده داری
- ۵۷ ۱-۱۱-۲-۲-۲-۴ عزلت
- ۵۸ ۱-۱۱-۲-۲-۲-۵ ذکر
- ۵۸ ۱-۱۱-۲-۳ تخلّق به اخلاق الهی
- ۵۸ ۱-۱۱-۲-۳-۱ پاکی و کرم و لطف
- ۵۹ ۱-۱۱-۲-۳-۲ صدق و اخلاص
- ۵۹ ۱-۱۱-۲-۳-۳ عیب پوشی از دیگران
- ۵۹ ۱-۱۱-۲-۳-۴ علوّ همّت

۵۹ ۱-۱۱-۲-۳-۵-رضا
۶۰ ۱-۱۱-۲-۳-۶-تواضع
۶۰ ۱-۱۱-۲-۳-۷-مناجات و تضرع
۶۱ ۱-۱۲-قلندر
۶۳ ۱-۱۳-زهد
۶۷ فصل دوم: موسیقی
۶۹ ۱-۲-موسیقی بیرونی شعر
۸۱ ۲-۲-موسیقی کناری شعر
۸۱ ۱-۲-۲-قافیه
۸۵ ۲-۲-۲-ردیف
۸۹ ۳-۲-موسیقی درونی
۸۹ ۱-۳-۲-سجع
۸۹ ۱-۱-۳-۲-روش تسجیع در سطح کلام
۹۰ ۱-۱-۱-۳-۲-سجع متوازی
۹۰ ۲-۱-۱-۳-۲-سجع متوازن
۹۰ ۳-۱-۱-۳-۲-سجع مطرف
۹۰ ۲-۱-۳-۲-روش تسجیع در سطح کلام
۹۰ ۱-۲-۱-۳-۲-ترصیع
۹۱ ۲-۲-۱-۳-۲-موازنه

- ٩١ ٣-٢-١-٣-٢-٢ تضمين المزدوج
- ٩٢ ٢-٣-٢ جناس
- ٩٢ ١-٢-٣-٢ جناس تام
- ٩٢ ٢-٢-٣-٢ جناس ناقص (محرف)
- ٩٣ ٣-٢-٣-٢ جناس لفظ
- ٩٣ ٤-٢-٣-٢ جناس زايد
- ٩٣ ١-٤-٢-٣-٢ جناس مطرف (مزيد)
- ٩٤ ٢-٤-٢-٣-٢ جناس وسط
- ٩٤ ٣-٤-٢-٣-٢ جناس مذيّل
- ٩٤ ٥-٢-٣-٢ جناس مضارع و لاحق
- ٩٦ ٦-٢-٣-٢ جناس خط و تصحيف
- ٩٦ ٧-٢-٣-٢ قلب بعض
- ٩٦ ٣-٣-٢ تكرار
- ٩٦ ١-٣-٣-٢ تكرار واك
- ٩٧ ١-١-٣-٣-٢ همحرفى
- ٩٧ ٢-١-٣-٣-٢ همصدائى
- ٩٨ ٢-٣-٣-٢ تكرار واژه
- ٩٨ ١-٢-٣-٣-٢ رد الصدر الى العجز
- ٩٨ ٢-٢-٣-٣-٢ رد الصدر الى ابتدا

- ۹۸ رد الصدر الى العجز ۳-۲-۳-۳-۲
- ۹۹ رد العروض الى ابتدا ۴-۲-۳-۳-۲
- ۹۹ رد العروض الى العجز ۵-۲-۳-۳-۲
- ۹۹ رد ابتدا الى العجز ۶-۲-۳-۳-۲
- ۱۰۰ رد العجز الى الصدر ۷-۲-۳-۳-۲
- ۱۰۰ تکرار يا تکرير ۳-۳-۳-۲
- ۱۰۰ طرد و عکس ۴-۳-۳-۲
- ۱۰۱ رد القافيه ۵-۳-۳-۲
- ۱۰۱ تشبيه ۴-۳-۲
- ۱۰۱ تشبيه به اعتبار طرفين آن ۱-۴-۳-۲
- ۱۰۳ انواع تشبيه از لحاظ ساختار در رکن اصلي آن ۲-۴-۳-۲
- ۱۰۴ انواع تشبيه به لحاظ شکل ۳-۴-۳-۲
- ۱۰۷ استعاره ۵-۳-۲
- ۱۰۷ استعاره مصرّحه ۱-۵-۳-۲
- ۱۰۷ استعاره مجردة ۱-۱-۵-۳-۲
- ۱۰۸ استعاره مکنيه ۲-۵-۳-۲
- ۱۰۸ استعاره مکنيه ۱-۲-۵-۳-۲
- ۱۰۸ تشخيص يا انسان وارگی ۲-۲-۵-۳-۲
- ۱۰۹ کنایه ۶-۳-۲

١١١	٤-٢-٤- موسيقى معنوى
١١١	٤-٢-١- مراعات النظر
١١١	٤-٢-٢- تضاد
١١٢	٤-٢-٣- تلميح
١٣٩	آيات
١٦٥	احاديث
١٧٦	٤-٢-٤- حشو مليح
١٧٦	٤-٢-٥- رجوع
١٧٦	٤-٢-٦- ايهام
١٧٧	٤-٢-٧- ايهام تناسب
١٧٧	٤-٢-٨- ايهام تضاد
١٧٨	٤-٢-٩- استخدام
١٧٨	٤-٢-١٠- لف و نشر
١٧٨	٤-٢-١٠-١- لف و نشر مرتب
١٧٩	٤-٢-١٠-٢- لف و نشر نامرتب
١٧٩	٤-٢-١١- اعداد (سياقه اعداد)
١٧٩	٤-٢-١٢- تنسيق الصفات
١٨٠	٤-٢-١٣- حسن تعليل
١٨١	٤-٢-١٤- ارسال المثل يا تمثيل

۱۸۲ فصل سوم: اصطلاحات علمی در دیوان عطار.....
۱۸۳ ۱-۳- اصطلاحات پزشکی.....
۱۸۹ ۲-۳- اصطلاحات عرفانی.....
۲۴۱ ۳-۳- اصطلاحات فقهی.....
۲۴۵ ۴-۳- اصطلاحات نجومی.....
۲۵۴ نتیجه گیری.....
۲۵۶ فهرست منابع.....

پیشگفتار

راه‌های زیادی برای شناخت بزرگان ادبیات فارسی وجود دارد که یکی از آن موارد تحقیق در آثار آنهاست. تحقیق یک مفهوم کلی است که هر چیزی را شامل می‌شود ولی این نکته را باید مد نظر داشت، که یک پژوهشگر چقدر مجال پرداختن به تمام این مسائل را دارد؟ و آیا می‌تواند تمام زیر و بم یک اثر را بررسی کند؟ و نکته دیگر شاعر یا نویسنده‌ای است که بررسی می‌شود که آیا شناخت ژرفای اندیشه و عمق عواطف او برای یک پژوهشگر امکان‌پذیر است؟ اینها سوالاتی است که در تمام مدت انجام تحقیق ذهنم را مشغول کرده بود. که آیا می‌شود عطار را شناخت؟ آیا می‌توان تمام زیر و بم دیوان او را که موضوع تحقیق است بررسی کرد؟ بنابراین سعی شد که بتوانم به نحو احسن این کار را انجام دهم اما هر چه جلوتر رفتم چیزی جز عجز و ناتوانی گریبانم را نگرفت و اکنون هم که این مقال تمام شد فهمیدم هنوز اندر خم یک کوچه‌ام. نه چرا اغراق کنم مگر می‌شود در کوچه باغ شعر عطار قدم گذاشت؟ هنوز باد بدستم.

بعد از تصویب موضوع - که یکی از مشکلات دانشجویان ادبیات فارسی همین انتخاب موضوع است - با مشورت دکتر آتش زای یک نسخه از دیوان تصحیح تقی تفضلی را مهیا و شروع به خواندن دیوان و فیش برداری از آن کردم که کاری اصلی در انجام این تحقیق بود. بعد از اتمام فیش برداری به جمع بندی مطالب پرداختم که چقدر سخت است از بعضی مسائل گذشتن! بنابراین فقط به نکات برجسته دیوان او توجه و ناگزیر بعضی نکات نادیده گرفته شد که در پایان، پایان نامه را به صورت زیر تقسیم بندی کردم:

مقدمه: که شناخت عطار، توضیح مختصر از دیوان، و نگاهی گذرا بر سبک او که خیلی مختصر است و همچنین تأثیری که عطار از شاعران قبل خود داشته و بر شاعران بعد خود گذاشته است را شامل می‌شود.

فصل اول: درونمایه دیوان عطار: شناخت درونمایه و عمق فکر عطار حداقل برای پژوهشگر این مقال کار سختی بود ولی سعی شد تا حد امکان اندیشه‌های او بیان شود.

فصل دوم: موسیقی، که این بخش خود به چهار قسمت تقسیم می‌شود:

۱- موسیقی بیرونی: که شامل اوزان دیوان عطار است. عطار اوزان سنگین و ثقیل در شعر خود اصلاً بکار نبرده و فقط اندیشه‌های خود را در قالب شعر با اوزان مطبوع آورده است.

۲- موسیقی کناری: که این بخش نیز خود شامل دو قسمت است:

- ۱-۲- قافیه: در بررسی قافیه در دیوان عطار فقط به عیوب آن پرداخته شده است.
- ۲-۲- ردیف: ردیف یکی از موارد بالا بردن موسیقی کناری شعر است که عطار علاقه زیادی به کاربرد آن داشته است. بنابراین سعی شده به نقش ردیف در بالا بردن موسیقی شعر اشاره شود.
- ۳- موسیقی درونی: در موسیقی درونی به صنایع بیانی و بدیعی در دیوان اشاره شده است. عطار در استفاده از صنایع افراط نکرده و تنها چیزی که زیاد در دیوانش به چشم می‌آید تکرار است که می‌توان آن را جزء ویژگی سبکی شعر او در دیوان دانست.
- ۴- موسیقی معنوی: موسیقی معنوی که شامل بدیع معنوی می‌شود. در اینجا قابل ذکر است که در بیان تلمیح اول تلمیحات ایرانی، اسلامی و بعد آیات و احادیث آورده شده است.

فصل سوم: اصطلاحات علمی: نمی‌توان گفت که عطار از اصطلاحات کلامی، فلسفی و ... استفاده نکرده است ولی در این گفتار به اصطلاحات پزشکی، عرفانی، فقهی و نجومی پرداخته شد که امیدوارم اساتید و بزرگان خرده‌نگیرند.

برای تسهیل در انجام تحقیق برخی اختصارات بکار رفته که شامل: (ص: صفحه، صص: صفحه‌ها، ج: جلد، ر.ک: رجوع کنید، تر: ترکیب بند، غ: غزلیات، ق: قصاید، ترج: ترجیع بند) می‌باشد.

اهمیت و ضرورت انجام تحقیق

با توجه به این که شعر عطار نقطه عطفی در تاریخ ادبیات فارسی شمرده می‌شود، شناخت شعر او الزامی به نظر می‌رسد بنابراین به دلیل کم توجهی به دیوان عطار نسبت به بقیه آثار او، تحقیق در دیوان او حائز اهمیت است.

اهداف پژوهشی

۱. شناساندن دیوان عطار که در سایه آثار برتر شاعر کمتر مورد توجه واقع شده است.

۲. بررسی جلوه‌های زیبایی شناختی در دیوان عطار.

۳. بررسی جنبه‌های محتوایی در دیوان عطار.

پیشینه نظری و تجربی تحقیق

- از جمله کار های که در زمینه دیوان عطار صورت گرفته است می توان به موارد ذیل اشاره کرد:
- ۱- اشرف زاده، رضا، آتش آب سوز (مجموعه مقالات درباره عطار نیشابوری)، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ دوم ۱۳۸۷
 - ۲- ----- تجلی رمز و روایات در شعر عطار نیشابوری، اساطیر، چاپ اول، ۱۳۷۳
 - ۳- ----- فرهنگ نوادر لغات و ترکیبات و تعبیرات آثار عطار نیشابوری، ناشر مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ دوم ۱۳۷۰
 - ۴- ----- کاربرد آیات و روایات در شعر فریدالدین عطار نیشابوری، ناشر: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول زمستان ۱۳۷۳
 - ۵- بررسی صورتگرایی غزلیات عطار ، دانشگاه الزهراء، پایان نامه
 - ۶- تکرار در دیوان عطار ، دانشگاه شهید باهنر کرمان، سال ۱۳۷۹، پایان نامه
 - ۷- سبک غزل سرایی و تحلیل اندیشه عرفانی عطار ، دانشگاه تهران، پایان نامه دکتری ، سال ۱۳۵۴
 - ۸- صور خیال در دیوان عطار نیشابوری ، دانشگاه تربیت معلم تهران، سال ۱۳۷۴، پایان نامه
 - ۹- بی نام، سایه در خورشید ۲ج، (مجموعه مقالات کنگره جهانی عطار نیشابوری)، انتشارات آیات، به اهتمام دبیرخانه کنگره جهانی عطار، چاپ اول، مهرماه ۱۳۷۴
- در پایان کار خدا را شاکرم که توفیق دست داد تا هر چند مختصر درباره عطار مطالعه کنم و دیوان سرشار او را از پیش چشم بگذرانم.

مقدمه

ادبیات فارسی و بخصوص شعر فارسی در طول قرنهای متمادی بزرگان زیادی را به خود دیده است که تأثیر آن بزرگان را بر شعر فارسی بی‌شک نمی‌توان نادیده گرفت. شیخ فریدالدین عطارنیشابوری یکی از آن بزرگان است که منظومه فرهنگی پیرامون او، از زندگی تاریخی تا افسانه‌ها و از آثار مسلم او تا مجموعه وسیعی از مجعولات و منحولات دوره‌های بعد، که منسوب به اوست، بی‌شبهت به یک مذهب یا یک آئین خاص نیست.^۱ و عطاردرست مانند یک مذهب، در درون افسانه‌ها و سخنان مجعول رشد کرده است^۲ چنانکه نه، سال تولد او به درستی مشخص است و نه سال وفات او و محققان بر اساس قرائن و شواهد در مورد زندگی و آثار عطار بحث و بررسی کرده‌اند. که در ذیل به اجمال به عطار پرداخته می‌شود:

شهرت عطار

به یقین نام او محمد بوده است.^۳ چنانکه اشعار عطار خود مؤید این سخن است:

آنچه آنرا صوفی آن گوید به نام ختم شد بر محمد و السلام
من محمد نامم و این شیوه نیز ختم کردم بر محمد ای عزیز
(مصیبت نامه ص ۴۴۹)

^۱ - شفیع کدکنی، محمد رضا، زبور پارسی، ص ۱۶

^۲ - همان

^۳ - شوشتری، نورالله، مجالس المومنین، ص ۱۳۹

و همچنین در داستان مرگ پدرش و ذکر دعای او در حق خود، چنین می‌گوید:

بآخر دم چنین گفت آن نکوکار
خداوندا محمد را نکودار
(اسرار نامه، ص ۲۳۳)

بنابراین نظر ابن فوطی که نام او را سعید می‌نامد خبط محض است.^۱ کنیه او بگفته محمد عوفی ابو حامد است و چون عوفی معاصر عطار بوده است سخن او را بر گفته دیگران که ابوطالب^۲ ذکر کرده‌اند می‌توان ترجیح داد.^۳ استاد فروزانفر در مقدمه تذکره الاولیاء هر دو نام را ذکر کرده است.^۴

لقب او فریدالدین است^۵ و بنا بر گفته زرین کوب در باب لقب او دیگر اختلافی نیست.^۶ علاوه بر فریدالدین، شیخ نیشابور در غالب قصائد و غزلیات و سایر آثار خویش از خود به لفظ فرید یاد می‌کند که استاد فروزانفر علت کاربرد هر دو لقب «عطار و فرید» در شعر شیخ نیشابور را به مناسبت وزن و یا میل خود عطار می‌داند.^۷

زادگاه عطار

عطار اهل نیشابور بوده است و « مورخان قدیم و تذکره نویسان کهن، عطار را اهل کدکن نوشته‌اند. »^۸ اما بر خلاف آنها زرین کوب انتساب او را به کدکن رد می‌کند.^۹

تولد و وفات

تولد و وفات شیخ فرید الدین عطار، همانند بقیه زندگی او در حاله‌ای از ابهام است. در مورد تولد عطار عوفی و جامی چیزی نگفته‌اند ولی در کتابهای تاریخی دیگر سال تولد او با اختلاف زیاد

^۱ - شبانی، کمال الدین ابوالفضل عبد الرزاق بن احمد المعروف بابن الفوطی، مجمع الآداب فی معجم الاقاب ج ۳، ص

۲۴۳

^۲ - عوفی، محمد، لباب الباب، ص ۳۳۷

^۳ - برون، ادوارد، تاریخ ادبیات ایران، ص ۱۹۳ و ریاض العارفین ص ۲۰۹

^۴ - عطار نیشابور، فریدالدین، تذکره الاولیاء، به تصحیح نکلسون، ص ج

^۵ - عوفی، محمد، پیشین، ص ۳۳۷ و ریاض العارفین، ص ۲۰۹

^۶ - زرین کوب، عبدالحسین، حکایت همچنان باقی، ص ۱۸۱

^۷ - فروزانفر، بدیع الزمان، شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری، صص ۲، ۳

^۸ - شفیع کدکنی، محمد رضا، زبور پارسی، ص ۳۵

^۹ - زرین کوب، عبدالحسین، صدای بال سیمرغ، ص ۴۸

آورده شده است، که در ذیل به آنها اشاره می‌شود: دولت شاه سال تولد عطار را ۵۱۳^۱ و سعید نفیسی^۲ سال ۵۳۷ ولی استاد فروزانفر با دلایلی که بیان می‌کند سال تولد عطار را ۵۴۰ نوشته است.^۳

در مورد وفات عطار نیز اقوال مختلفی وجود دارد که غالب محققین سال ۶۱۷ یا ۶۱۸ را پذیرفته‌اند. اگر این نکته، که عطار به دست مغولان شهید شده است را قبول کنیم - و بنابر قول یاقوت حموی که سال حمله مغول به نیشابور را ۶۱۷ می‌داند^۴ - بنابراین شهادت شیخ فریدالدین در همان سال ۶۱۷ یا سال ۶۱۸ باید باشد. یان ریپکا^۵ سال ۶۱۷، رضاقلی خان هدایت^۶ سال ۶۱۸ و جامی^۷ در نفحات الانس^۷ سال ۶۲۷ را بیان داشته است که استاد زرین کوب دلیل سال ۶۲۷ را فقط این می‌داند که تذکره نویسان می‌خواستند عمر او را به ۱۱۴ برسانند.^۸

دیوان عطار

زبان عطار گرم، شیرین، ساده و طبیعی است و « در بیان رموز عاشقی و اطوار روحانی سخنش، قدرت و شوری دیگر دارد ». دیوان غزلیات و قصاید عطار نیشابوری یکی از متداول ترین دیوان های شعر فارسی است که شامل ۸۷۲ غزل، ۳۰ قصیده، ۲ ترکیب بند و ۱ ترجیع بند است که از همان قرن هفتم مورد علاقه و شوق دوستداران شعر فارسی بوده است. « قدیمیترین نسخه موجود از دیوان عطار (در ایران) نسخه کتابخانه مجلس شورای ملی است. »^{۱۰} چاپ‌های متعددی از دیوان

^۱ - سمرقندی، دولت شاه، تذکره الشعراء، صص ۳۲۴-۳۲۳ و ریاض الشعراء، ج ۳، ص ۱۳۴۳

^۲ - نفیسی، سعید، جستجو در آثار عطار ص سد

^۳ - فروزانفر، بدیع الزمان، شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری، صص ۱۷-۶. نیز رک: ریاض العارفین، ص ۲۰۹؛ با کاروان حله، ص ۲۰۷؛ مقدمه تذکره الاولیاء، به تصحیح نیکلسون، ص سی و دو

^۴ - الحموی الرومی البنداری، شیخ الامام شهاب الدین ابن عبدالله یاقوت بن عبدالله، معجم البلدان، ج ۵، ص ۳۳۲ و

تاریخ جهان گشایی جوینی، ج ۱، ص ۲۳۷

^۵ - ریپکا، یان، تاریخ ادبیات ایران، ص ۴۳۱

^۶ - هدایت، رضا قلی خان، تذکره ریاض العارفین، ص ۲۰۹، شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد

عطار نیشابوری، فروزانفر، ص ۷، تذکره الاولیاء، تصحیح دکتر محمد استعلامی، ص سی و دو

^۷ - جامی، نفحات الانس، ص ۵۹۸ و ریاض الشعراء، ج ۳، ص ۱۳۶۳

^۸ - زرین کوب، عبدالحسین، حکایت همچنان باقی، ص ۱۸۷

^۹ - همایونی، مسعود؛ سیری در افکار و زندگی عارف بزرگ ایرانی شیخ فریدالدین عطار نیشابوری، حافظ شماره ۱۸

ص ۲۷-۲۲

^{۱۰} - فروزانفر، بدیع الزمان، پیشین، ص ۸۰

عطار موجود است که مشهورترین چاپ‌های موجود بوسیله دو تن از محققان مشهور، استاد سعید نفیسی و دکتر تقی تفضلی خراسانی، انجام گرفته است - که در این تحقیق نسخه دکتر تقی تفضلی خراسانی مد نظر واقع شده است - و بنابر گفته دکتر شفیعی اگر بر اساس روشهای علمی و تکیه بر قدیمی‌ترین نسخه‌های موجود و رعایت مسائل سبک‌شناسی تصحیح مجددی از دیوان عطار انجام شود چیزی حدود ۳۰ تا ۳۵ درصد شعرهای چاپ دکتر تفضلی - که جامعتر و مستندتر از نسخه استاد نفیسی است - به کنار خواهد رفت.^۱ یکی از ویژگی‌های بارز در دیوان عطار وجود غزلیات روایی است که سرگذشت احوال بزرگان درگاه را با احوال درونی خویش آمیخته است چرا که از میان ۸۷۲ غزل که در دیوان عطار آمده است، ۲۷ غزل دقیقاً ساختار روایت گون دارند^۲ که باعث بوجود آمدن غزلهای طولانی در دیوان عطار شده است. و می‌توان عطار را مبتکر این نوع غزل دانست.^۳

آثار عطار

در مورد آثار عطار تحقیقات زیادی صورت گرفته است. نزدیک ۱۷۰ اثر منسوب به عطار وجود دارد که تعداد معدودی از آنها از آثار مسلم اوست. عطار خود در مقدمه مختار نامه آثار خود را این گونه معرفی می‌کند: « چون سلطنت خسرونامه در عالم ظاهر گشت و اسرار اسرارنامه منتشر شد و زبان مرغان طیور نامه ناطقه ارواح به محل کشف رسید و سور مصیبت نامه از حد و غایت در گذشت و دیوان ساختن تمام داشته آمد و جواهر نامه و شرح القلوب که هر دو منظومه بودند از سر سودا ناظم ماند که خرقی و غسلی بدان راه یافت...»^۴ دکتر شفیعی خسرونامه را همان الهی نامه می‌داند.^۵ با توجه به این موضوع آثار عطار شامل ۴ مثنوی عرفانی (منطق الطیر، الهی نامه، اسرار نامه و مصیبت نامه)، دیوان، مختارنامه و کتاب تذکره الولیاء می‌باشد. و با توجه به نظر دکتر شفیعی به جز این آثار « هیچ اثر دیگری از عطار نیست. »^۶

^۱ - شفیعی کدکنی، محمدرضا، زبور پارسی، صص ۴۱، ۴۰

^۲ - طاهری، قدرت الله، نقد و تحلیل ساختارگرایانه غزل - روایت‌های عطار، فرهنگ ۴۷، ۴۶، صص ۲۱۵-۱۹۱

^۳ - پورنامداریان، تقی، تخیل هنری و نموده‌های آن در آثار عطار، نشر گویا، شماره ۳ صص ۳۰-۱

^۴ - عطار، فریدالدین، مختارنامه صص ۷۰

^۵ - عطار، فریدالدین، منطق الطیر (تصحیح شفیعی کدکنی) صص ۱۳

^۶ - همان صص ۱۶

ویژگی‌های سبکی

با دقت در آثار هر نویسنده و شاعری نکاتی به چشم می‌خورد که می‌توان آنها را جزء ویژگی‌های سبکی آن شاعر و نویسنده دانست. با دقت در دیوان عطار چند نکته را می‌شود از ویژگی سبکی او دانست که در ذیل بدان اشاره می‌شود:

کاربرد الفاظ به شکل به هم ریخته:

بر گفت فرید ماجرای اشنوده ماجرای من کیست
(دیوان ص ۸۰)

چون ز پرده اوفتادی می‌شتاب تا ابد هرگز مزن دم بی‌طلب
(دیوان ص ۹)

کاربرد فع لن به جای فعلن و فاعلن به جای فع لن:

عطار عاشق از تو زین بیش صبر نکند نبود روا که چندین بی عاشقان نشستی
(دیوان ص ۶۱۹)

ای جهانی خلق حیران مانده تو بزیر پرده پنهان مانده
(دیوان ص ۵۹۴)

اگر هر دو جهان بر من بشورند ز شور عشق کم نکنم زمانی
(دیوان ص ۶۵۳)

تنافر حروف:

بس روز که دل کباب کردم در پیش سگانت خوان نهادم
(دیوان ص ۴۰۴)

بیلای جهانت دارم دوست گر چه تو از جهان بلای منی
(دیوان ص ۶۷۵)

تکرار برای تأکید:

گر بسوزی بند بندم از جفا من وفای تو بجان دارم بجان
(دیوان ص ۵۲۰)

دهن عقل باز ماند باز چون در آیی بخوش زبانی تو
(دیوان ص ۵۶۵)

ر.ک: ص ۴/۷۰۲-۱/۸۳۷

جابجایی ضمیر

چون دیده من هر دم گلبرگ رخت بیند از ناوک مژگانش پر خار کنی حالی
(دیوان ص ۶۴۸)

گفته بودی کز توام بگرفت دل جان بده تا خط کشم در نام تو
(دیوان ص ۵۶۰)

چو بی روی تو عالم می‌نینم در آن عزمم که در چشمت نشانم
(دیوان ص ۴۶۰)

عطار خاک راهت خواهد که سرمه سازد بر فرق باد خاکم گر این هوس ندارم
(دیوان ص ۴۲۷)

عطار و شاعران قبل او

۱. حلاج و عطار

الف: همانندی از جهت ردیف، قافیه و درون مایه

وای که از حال من دلبرم آگاه نیست آه که از دست او زهره یک آه نیست
(دیوان حلاج ص ۳۰، ۳۱)